

TARİHÎ DİL İLMİ VE UMUMİ DİL İLMİ¹

Antoine MEILLET

Gramer iki tarzda yapılır: Ya tasvirîdir yahut da tarihîdir. Birinci tip-te, muayyen bir insan top[lu]luğunun bilinen bir anda ve bilinen bir yerdeki dil kullanımını ortaya koymakla iktifa edilir. İkincisinde, birbirinden az veya çok uzak iki devir arasındaki kullanım değişimleri ortaya konur.

Tarihî gramere sıkı bir şekilde başlamak için, tam aynı yerde ve nazarı- itibara alınan ilk devirde dili konuşan grubu teşkil etmiş insanların yegâne halefleri nezdinde kullanışı mukayese etmek icap eder fakat tarihî ve içtimai değişimler umumiyetle, bu sertliğin tahakkukuna imkân vermeyecek derecede süratlidir ve sık sık tekerrür ederler; vakıa olarak dili konuşan şahıslar, çoğu zaman iyi bilinemeyen çok farklı menşeden insanlar oldukları için birbirinden hissedilir derecede farklı sahalara üzerine muhtelif tarihlerdeki dil hâllerinin mukayesesine varıldığı olmuştur.

Tasvirî gramer ve tarihî gramer birbirinden esaslı surette ayrılmazlar. Sahiden de bir taraftan her tasvir bir dereceye kadar tarihîdir: Bir dilin ko-

1 *Scientia (Rivista di scienza)*. IV, 1918, n° VIII. Makalenin özgün başlığı: Linguistique historique et linguistique générale). Türk Dil Kurumu Kütüphanesi 37 numaralı etütte s. 69-91'de yer alan makalenin Şerif Hulusi çevirisi, Doç. Dr. Bilal Çakıcı ve Arş. Gör. Beytullah Çınar tarafından yeni harflere aktarılmıştır. Makale yeni harflere aktarılırken ihtiyaç görüldüğü durumlarda makalelerin Fransızca asıllarından yararlanılmış, böylece çeviride dikkati çeken cümle bozuklukları giderilmeye çalışılmış; bozuklukları gideren bu tür ilaveler köşeli ayrıç içerisinde gösterilmiştir. Yeni harflere aktarmada mümkün olduğunca Türk Dil Kurumunun *Yazım Kılavuzu* esas alınmış, bugün karşılığı olmayan kimi Farsça tamlamaların aslına uygun olarak yazılmasına çalışılmıştır. Söyleyiş ve anlam karışıklığına neden olabileceği düşünülen *şe'ni*, *sa'y* gibi Arapçadan alıntı kelimelerde ayın ve hemzeler kesme işaretiyle, uzunluklar düzeltme işaretiyle gösterilmiştir. *Mevzu*, *mevki* gibi sonu ayınla biten kelimeler, ünlü ile başlayan bir ek aldığı anda ise günümüzdeki yaygın kullanıma uymadığı hâlde *mevzuu*, *mevkii* biçimindeki yazım tercih edilmiştir. Etütle ilgili bilgi için bk. Bilal Çakıcı, "Şerif Hulusi, Dil Bilimi ve Antoine Meillet", *Türk Dili*, Eylül 2018, s. 5-7.

LINGUISTIQUE HISTORIQUE

ET

LINGUISTIQUE GÉNÉRALE ¹

La grammaire se fait de deux manières : elle est ou descriptive, ou historique. Dans le premier type, on se borne à exposer l'usage linguistique d'un groupe d'hommes donné, à un moment donné, en un lieu donné. Dans le second, on expose les changements de l'usage entre deux époques plus ou moins éloignées l'une de l'autre.

Pour procéder avec rigueur en grammaire historique, il faudrait comparer l'usage exactement au même lieu et chez les seuls descendants des hommes qui constituaient le groupe parlant la langue à la première époque considérée ; mais les changements historiques et sociaux sont en général trop rapides et trop fréquents pour que cette rigueur soit réalisable ; en fait, on est amené à comparer des états de langues à des dates différentes sur des domaines sensiblement différents, les sujets parlants étant des hommes d'origines très diverses, le plus souvent mal connues ou ignorées.

La grammaire descriptive et la grammaire historique ne diffèrent pas essentiellement l'une de l'autre. D'une part, en effet, toute description est en quelque mesure historique : si un que soit le groupe social où une langue est parlée, les divers sujets qui le composent sont, à certains égards, à des degrés différents de l'évolution qui emporte constamment chaque langue : chaque génération nouvelle apporte quelques menues innovations, si

1. *Scientia (Rivista di scienza)*, vol. IV (1918), n° VIII.

nuşulduğu içtimai grup vahdetli olsa da bu grubu teşkil eden muhtelif şahıslar, bazı nazarlardan, her dilde durmadan vuku bulan tekâmülün farklı derecelerindedirler: Her yeni nesil dile küçük birtakım yenilikler getirir; öyle ki ihtiyarların şivesi, çoğu zaman, gençlerinkinden hissedilecek derecede farklılaşır. Kaza olarak grup içinde, arkaizimleri muhafaza eden muhafazakâr ve bilakis tekâmülü ileri götüren yenilik taraftarı unsurlar bulunabilir. Nihayet, gittikçe nadirleşen kullanışlar olduğu gibi, evvela ancak mücerret teşebbüsler hâlinde görünen başka kullanışlar da bulunabilir. Muayyen bir andaki bir dil vaziyetinin dakik ve tam her tasviri muayyen bir tekâmül hissesini de ihtiva eder ve bu gayr-i kabil-i içtinaptır zira konuşulan dil hiçbir zaman tam bir durgunluk hâlinde değildir.

Diğer taraftan, tarihî gramerin elindeki vasıtalar, tekâmülün takip ettiği münhaniyi hakikaten devamlı bir tarzda çizmeğe hiçbir zaman müsaade etmez. Çağdaş vakıalar için, bazı şahitler, husule gelen birkaç değişmenin tarzını -biraz bilvasita bir usulle- tetkik etmek fırsatını bulmuşlardır. Böylece, *abbé Rousselot* bir Fransız patvasında yumuşak *lnin yye* değişmesini takip edebilmiştir: *Gauchat* bir Roman İsviçresi patvası üzerinde buna benzer müşahedeler yapmıştır. Mamafih, bunlar, dillerin tekâmül tarzı hakkında bir fikir vermeğe imkân verdikleri için kıymetli münferit müşahedelerdir fakat bunların pek eski devirlerde muadilleri yoktur, yeni devirde de misalleri pek azdır. Vakıa ve amelî olarak tarihî denilen gramer, birbirini takip eden birçok devirlerin tasviri gramerlerini yan yana koymağa ve bir birinci devrin *a* vakıasına bir ikinci de *b* vakıası, bir üçüncü de *c* vakıası ve ilh.² karşılık olduğunu meydana çıkarmağa istinat eder.

“Fonetik kanun” denen şey, muayyen iki dil hâli arasında bilhassa ve sadece bir karşılığı ifade eder. Bu karşılık iki ayrı devirde aynı bir dilin iki hâli arasında da vuku bulabilir. Mesela, bütün Roman dilleri Latincenin daha muahhar şekilleridir. Latince *fsinin* yeni İspanyolcada *h* olduğunu söylemek, Latincedeki *fnin* İspanyolca *h* ve böylelikle *hijanın filiama* karşılık düştüğünü söylemektir. Aynı mukaddem dilde birbirinden farklı birçok değişmeler olduğu zaman, aynı suretle, aynı bir anda nazariitibara alınan diller arasında da karşılık kanunları müşahede edilir; bu manada İspanyolca *hijaya* İtalyancada *figlia*, Portekizcede *filha*, Fransızcada *fille*, Rumencede *fie-* (*fiema da*), ilh. karşılıktır; yani, İspanyolca *h*, başlıca yeni Roman dillerindeki *fye* karşılıktır. Her iki noktazara göre de bir karşılık vakıasından başka bir şey müşahede edilmez. Yalnız, birinci hâlde, karşılık kanunu, Latince *filiam*

2 “ila ahir”in kısaltması. Bu cümlede vesaire, ve benzeri (vs., vb.) anlamlarındadır.

şeklinin mezkûr olduğu tarihle İspanyol[ca] *hija* şeklinin mezkûr olduğu tarih arasındaki muayyen bir anda vukua gelen bir tahavvül ifade eder. İkinci hâlde ise bilakis ilk bakışta karşılığın manası kararsızdır. Hangi yenilik olduğuna karar verebilmek için bir tetkike lüzum vardır. Eğer ortada Latince bulunmasaydı, hiç tereddütsüz bunu İspanyolcanın icat ettiği neticesine varacaktık. Bunu ispat eden de Roman dillerinin ekserisinde İspanyolca ve Gaskonca *hnin* -Gaskonca burada İspanyolca ile mutabakat hâlinindedir- karşısında *fnin* bulunuşu değildir zira bir tek dilin, diğerlerinde tagayyüre uğramış eski bir hâli muhafaza ettiği olur. Bununla beraber, kaydedelim ki İspanyolca ve Gaskonca (İspanyolca *hijo* “oğul” karşısında *hil’e* maliktir)dan başka bütün diğer diller tam mutabakatı, eğer *f* bir icattan doğmuş olsaydı, güç izah edilirdi: Şüphesiz, icat bütün dillerde tıpatıp aynı değildir. Mamafih, bunda ancak bir ihtimallilik de vardır; hakiki delil başka yerde, umumi bir nazariye vakiasındadır: *f* hariç hiçbir tesir olmadan da *h*ye tahavvül edebilir; bunun için de alt dudağın yukarıdaki dişlere yaklaşması hareketinin natanam yapılması kâfidir; bilakis, *h* kendiliğinden *f*ye tahavvül edemez gibi görünüyor ve sahiden de hiçbir yerde *hnin* kendiliğinden *f*ye bir değişmesi müşahede edilmiyor.

Tetkik edilen hâlde, tarihî bir vakia üzerinde karar vermeğe imkân bahşeden umumi fonetiğin bir kaidesidir. Fazla olarak bu, bizzat İspanyolcada teyit edilmiştir: Hâlbuki Gaskoncada *fden h*ye geçiş umumidir, hiçbir hâlde *f* yaşamakta devam etmez; İspanyolca *f*yi bazı vaziyetlerde, bilhassa *ue* önünde muhafaza eder ve Latince *focumu fuego* ile irae eder. İspanyolca *fuego* şu hâlde İtalyanca *fuoco*, Portekizce *fogo*, Fransızca *feu*, Rumence *foc*, ilh. e karşılıktır, hâlbuki Gaskoncada şekil *hucktir*.

Hususi vakıalar ne olursa olsun, dil âlimi, bütün bu hâllerde ancak karşılıkları nazariitibara alır; bunlar imkâ[n] verilen yegâne müspet vakıalardır; gerisi nazariyeden ve faraziyattan başka bir şey değildir. Bu karşılıklar, muayyen tarihlerde muayyen yerlerde vuku bulan şe’nî değişmelere dayanırlar fakat neticesini teşkil ettikleri şe’nî vakıalar hakkında hiçbir ipucu vermezler. Bu vakıalar hakkında ancak az çok makul faraziyeler serdedilebilir; hatta bu, bugünkü devre yakın inkişaf ve çok iyi bilinen diller için de yapılabilir.

Burada, elimizde, muhtelif tarzlarda inkişaf etmiş eski şekli bulunan (Latince) Roman dillerini nazariitibara aldık. Eski şekle malik olmadığımız yerde, iş, pek haklı olarak karşılıklar sistemine kalır. Mesela işaret edati Sanskritçe *sā*, Gotikçe *sō*, Yunanca (Doryen) *hā* ve yine Yunanca (İyoniyen-Attik) *hē* “bu” mevzubahis olsun. Burada bir karşılık müşahede ediliyor: Sanskritçe

ve Gotikçe *s-*, Yunanca ve İnanca *h-*; bu, elimizde bulunan yegâne müspet vakiadır ve nazariitibara alınan dört sistemin basit bir karşılaştırmasından doğuyor. Eğer elimizde, tarihçe mezkûr mümessilleri Sanskritçe, Yunanca, Gotikçe ve İnanca olan dil bulunmuş olsaydı, Sanskritçe *sā*, ilh.le temsil edilen şeklin *hli* değil, *sli* olduğu bir hamlede müşahede edilecekti: Zira *s*, *hye* tahavvül edebilir fakat bunun aksi doğru değildir; bu netice ancak umumi dil ilminin bir nazariyesi üzerine dayanır.

Fonetik karşılıklar hakkında söylenenler, gramer şekillerinin karşılıklarına da tatbik edilir. Gramer şekillerinin değişmesinde amil vetire, bu şekillerin husul bulmasında amil vetireden ancak tatbikatta ayrılır: Mevzubahis olan daima *analojidir*. *téléphoner* üzerine *vous téléphonez*, *nous téléphonons*, ilh. kıyasi şeklinin *laisserden*, *nous laissons*, *vous laissez* modeline göre yaptırılan *analoji dire* üzerine iki şekle zıt *lireden nous lisonsa vous lisez* ve buna benzer fiiller modeline göre *vous disez* (*vous dites* yerine), *nous disons* şeklini kurduran *analojiden* farksızdır.

Hususi dillerin tetkiki bahsinde hem tasvirî ve hem de tarihî olan ve girilen araştırmanın hususi maksadına göre sadece tasvirî veya tarihî cepheyi meydana koyan aslında ancak bir tek gramer disiplini vardır. İster daha çok tasvirî ister daha çok tarihî olsun, tetkikin mevzuu ancak hususi vakialardır. Zira dil ister malum bir zamanda ve yerde nazariitibara alırsın ister muhtelif yerlerde ve zamanlarda inkişafı takip edilsin, bir dil hususi bir vakiadan başka bir şey değildir. Böyle düşününce, tetkik, bütün diğer tarihî tetkiklerde olduğu gibi, hususi neticelere varır.

Fakat dil tetkiklerini biraz ileri götürmüş olan kimseler, çabucak şunu hissetmişlerdir: Her dile has bu hususi vakialara hâkim birtakım prensipler vardır ki araştırmalara istikamet vermek ve emniyet temin etmek için, bu prensipleri meydana çıkarmak lazımdır. Burada dil ilminin bilvasıta faydalandığı ilimlerden bahsetmiyoruz zira dil ilminin uğraştığı vakialar onların kanunlarına tabidir. Söylemeğe lüzum yoktur ki dil ilmi, seslerin çıkarılması ve işitilmesi bahis mevzuu olunca sesi fiziki teşrih ve fiz(i)yoloji³ prensiplerinin, sözün idraki bahis mevzuu olunca psikoloji, ferdî şivelerin birbirleri üzerindeki tesirleri ve dillerin insanlar arasındaki iştirake intibakı bahis mevzuu olunca sosyoloji prensiplerine tabidir. Komşu ilimlerin müktesebatından dil ilmini faydalandırmak için çok gayret sarf edilmiştir -bilhassa *Wundt*'un *Sprache*'sinin intişarından beri- ve bundan, neticeleri gittikçe daha fazla hissedilen ve hissedilecek olan mühim bir terakki meydana gelmiştir.

3 Özgün metindeki (فيزيولوجي) yazıma uyulmuştur.

Kelimenin dar manasıyla, sadece, dil ilmine hasredilen bu makalede bu terakkiyi tetkike girişecek değiliz.

Asıl gramer disiplininden dışarı çıkmadan da ortaya birtakım prensipler koymak mümkün gibi görünüyor. Şüphesiz, bu prensipler son tahlilde, konuşan şahısların içinde buldukları fizik, teşrihî, fiz(i)yolojik, ruhi ve sosyal şartlarla izah edilecektir. Fakat bunların tamamen gramerlik bir karakterleri vardır ve bu bakımdan gramer araştırmalarına istikamet verecek mahiyettedirler. Bunları meydana koymak için, bir kitabın yazılması lazımdır; bu kitap ise henüz yazılmamıştır ve bu kitabın yazılması için lüzumlu teferruat araştırmaları da henüz kâfi değildir. Fakat bu mesele üzerine, hiç olmazsa bu sahadan ne neticeler beklenebileceğini gösteren bir eser intişar etmiştir (*Grammont*, bunu vazıh bir şekilde ilk anlayan ve bu nev meseleleri en iyi ve çok açık surette ortaya koyan âlimdir).

Burada bahis mevzuu dil prensipleri, tabii, bir zarurilik karakterine malik olamazlar. Sahiden de dil ilminde rastlanan yegâne zarurilik, aynı bir grubun konuşan şahıslarına, aralarında kolayca anlaşmak için aynı bir dil sistemini muhafazayı tahmil eden zaruriliktir. Bu mecburiyet, sistemin muhafazasını veya değişmeler vuku bulduğu zaman, aynı bir dil grubu içinde bu değişmelerin ayniyetini temin eder. Zaten her dil sistemi o derece mütecanist ki şartların aşağı yukarı aynı olduğu bir grup içinde, değişmeler çok farklılaşmazlar. Tamamen ferdî olarak husule gelen değişmeleri de güçlük çekmeden en geç bunları icat eden ferdin ölümünden sonra ortadan kaldırır. İnsanların kendi aralarında anlaşmaları zaruretinden doğan bu zarurilik ancak her dilin hususi ifade vasıtalarına şamildir ve tabii prensiplere taalluku yoktur.

Bu prensipler sadece hususi dillerin faydalanabildikleri imkânları ifade edeceklerdir; bazı imkânlar her dilde zaruri bir tarzda tahakkuk etmiştir fakat bunların hangileri olduğunu kablî⁴ olarak bilmek güçtür. Yukarıda, bu türlü iptidai iki prensip -mesela *f*nin *h*, *sn*in *h* olabilmesi gibi- kullanılmıştı. Fakat tersine tahavvüller kendiliğinden vuku bulmamıştır. *h*den *f*ye geçişte -mesela Ermeni şivelerinde- komşu fonemlerin tesiri vardı, *h*den *s*ye geçiş ise hiçbir yerde mezkûr değildir. Tarihi dil ilmine bu türlü prensipler hâkimdir; dil âlimleri bunu her zaman fakat vazıh bir şekilde formüle etmeden çoğu zaman da açıkça farkına varmadan kullanırlar. Bu prensipler zaten, zikredilen misallerde görüldüğü gibi, semere verdikleri nispette dakiktirler ve dil değişmesinin kımlıdatabildiği hudutları tayin ederler. Muhtevalarını tetkik

4 apriori, önsel

için ve bunlar üzerine ne dereceye kadar temel kurulacağını bilmek için de olsa bunları formüle etmenin ehemmiyeti vardır. Bu başlanmış olan bir çalışmadır fakat sadece küçük bir kısmı bitirilmiştir. Burada, bu mesaiden beklemekte haklı olduğumuz neticeleri birkaç misalle işaret etmeğe çalışacağız. İş basitleştirmek için, misallerin hepsi de fonetikten alınacaktır fakat fonetikte olduğu gibi, morfolojide de hâkim prensipler mevcuttur.

Dilin oynaklanma⁵ fonetiğinin bünyesi, esaslı [hatları]⁶ bakımından, her yerde aynıdır. Her yerde, söz, umumiyetle gürültüye yaklaşan fonemlerle ayrılmış vokal denilen seslerle adi hâllerde oynaklanma uzuvlarının az veya çok kapalı hâlini takip eden bir açılış hareketiyle vasıflanıp konson adını alan seslerden mürekkeptir. Başlayan bir açılış hareketinin devamıyla bunu bitiren bir kapanış hareketinin devamı mecmu-ı heceyi teşkil eder. Heceyi tam tarif etmek güç bir şeydir ve birçok münakaşalara yol açmıştır. Zaten, hecenin bünyesi de dilden dile hissedilir derecede tahavvül eder. Fakat bütün dillerde söz, az veya çok yaygın oynaklanma hareketleriyle ayrılmış sesler devamına istinat eden oldukça kısa iptidai unsurlara taksim edilmiştir.

Aynı suretle, bütün vokallerin en açık olan[1] *a* ile en kapalı *i*, *u* arasında dizildikleri gösterilebilir; *i* ve *u* vokalları tenue'ye yakın bulunurlarsa konson rolü oynarlar; konsonların da hava geçidinin tam bir kapanmasını takiben bir dış patlamayı icap ettiren kapalılarla oynaklanma unsurlarından herhangi birinin bir noktasında hava geçidinin sadece az veya çok sıkışmasını icap ettiren muhtelif nev'den sürekliler arasında dizildikleri gösterilebilir.

Kapalı seslerin ancak üç nevi vardır: *Guttural* (boğaz konsonları)larda kapanış hanek⁷e dayanan dilin sırtıyla husul bulur (binaenaleyh boğaz tabiri yerinde değildir); dış seslerinde kapanış haneke dayanan dilin dış kenarıyla husul bulur; dudak seslerinde kapanış dudakların birbirlerine yaklaşmasından doğar. Bu üç tip kapalı sesin bir dilde tamamen eksik olması nadirattandır. Bu türlü bir tasnif bir dilin ancak üç türlü kapalı sese malik olacağı manasına gelmez zira birçok boğaz sesleri, birçok da dış sesleri vardır. Mesela, Sanskritçede Hindistan'ın bugünkü dillerinde hâlâ muhafaza edilen iki seri dış sesi vardır; asıl dış seslerinde dilin dış kenarı dış kovuklarının yukarı kısmına dayanır, *cérébrallerde* ise dilin kenarı, hanek mukabilinde, dış kovuklarının hissedilecek derecede üstünde daha yukarısına dayanmıştır. Yeni diller arasında, mesela Fransızca, İtalyanca ve Almancada Sanskritçe tipinde

5 telaffuz

6 Metinde "hatlarıyla" şeklindedir.

7 damak

diş sesleri ve İngilizcede de Sanskritçe tipinde *cérébraller* vardır; bugünkü Hintliler *cérébral* seslerini İngilizcenin *t, d* sesiyle yazıda ifade ederler.

Şu hâlde umumi bir fonoloji ilmi kurulabilir, yani dilde mevcut oynaklanma tipleri tayin edilebilir. Söylemeğe lüzum yoktur ki bu umumi nazariye muayyen bir dilde tiplerden birinin oynaklanmasının ne olduğunu hiçbir zaman evvelden bilmek imkânını vermeyecektir. Sahiden de bir kere, tiplerin birçokları, birbirinden farklı tenevvüleri ihtiva ederler. Aralarındaki farklar da çok büyük olur; biraz evvel dil kenarının dayandığı yere göre birçok diş sesleri nev'leri mevcut olduğunu gördük. Diğer taraftan, aynı bir fonem, her biri kendine mahsus faaliyet sahaları olan oynaklanma hareketlerini ihtiva eder. Böylece, kapalı seslere mizmar⁸ ihtizazlarını hasıl eden mizmar daralması birlik olur veya olmaz ve bu sesler kapanış uzvunun az veya çok kapalı bir hâlde telaffuz edilirler; nihayet, bu sesler kendilerinden sonra gelen vokale ne olursa olsun aşağı yukarı sabit olurlar yahut da bu vokalin mahiyetine göre çok muhtelif olabilirler: Karakteristik kapanışı aynı bir noktada vuku bulan kapalı sesler çok esaslı şekilde farklı olabilirler. Mesela, Fransızcanın *tsi*yle, Rusçanın *tsi* mizmar ihtizazlarının başlangıcı, kuvvet derecesi, kapanış noktası bakımından birbirlerine benzerler fakat müteakip vokalin tesiri bakımından birbirlerinden çok ayrılırlar. Buna karşılık, kapanışını kuvvet derecesi ve mizmar ihtizazlarının başladığı an bakımından Almancanın zayıf ve “*aspire*” olan *tsi*, Fransızcanın kuvvetli ve *aspire* olmayan *tsinden* ayrılır. İtalyancanın *tsi*, Fransızcanın *tsinden*, kapanışının vazih olması ve bu kapanışı takip eden sükûnun içinde fark edilmesiyle ayrılır. Umumi tipi tanıma, her hususi vakıyı dakik bir tavsiften asla istisna etmez fakat her hususiyeti bir heyet-i mecmua içinde birleştirmeye imkân verir.

Bir fonemin sabitliği derecesi de tavsifte yer alır. Uzuvarımıza çok iyi intibak eden, binnetice bütün dillerde bulunan ve bir defa birleşince de ancak güçlkle kaybolan birtakım fonemler vardır. Mesela, ıslıklı *s* pek yaygın bir fonemdir ve birçok dillerde vardır. Buna karşılık ancak dillerin pek azında mevcut olan ve bazı hususi şartlar dâhilinde yaşamayan nadir birtakım fonemler vardır; mesela, İslavcada eski bir tarihte *jery* denilen bir vokal vardı, bu vokal hâlâ Rusçada ve Lehçede vardır fakat başka İslav lehçelerinde bu vokal *i* olmuştur; *jery* telaffuzunun muhafazasını şartlandıran hadiseler ancak Rusçada ve Lehçede yaşamaktadır.

8 nefes yolu, hançere

Bu umumi mülâhaza, bazı dillerin tarihinde zuhur eden ve uzun zaman esrarlı görünen birtakım hususi vakıaları da aydınlatıyor. İşte bunun bir misali:

Bir oynaklanma tipi, bir noktainazara göre, bir değişmeye uğradığı zaman, aynı tipteki bütün fonemler ya aynı zamanda veya hiç olmazsa zaman itibariyle birbirine yakın devirlerde aynı değişmeye maruz kalırlar ve eğer birbirinden kâfi derecede uzak iki hat karşılaştırılırsa karşılıkların muvazi olması icap eder. Böylece, birçok Hindu-Avrupa dillerinin sessiz kapalılarına Latincenin, Yunancanın, İslavcanın, Sanskritçenin ve ilh.in *p*, *t*, *ksine* ana Germencenin *f*, *th* (İngilizce *th*), *x* (Almanca *ch*)i karşılıktır. Diğer kapalılarından ayrı ve müstakil olarak *f* gibi bir ıslaklığın *p* gibi bir ıslıklıya karşılık olduğu hâller de müşahede ediliyor. Aynı dillerde, sesli *b* kapalı *genizli m* kapalı, çoğu zaman, dudak oynaklanmasının imkânsız olmadığını açıkça göstererek kendilerini muhafaza ediyorlar. Mesela, Habeşçede ve Arapçada, diğer Sami dillerin *psine* karşılık *f* olduğu hâlde, Habeşçe ve Arapçada da ailenin bütün diğer dillerinde *t* ve *k* vardır; aynı dillerde, Sami ailesinin geri kalanlarında olduğu gibi *b* ve *mye* maliktirler. İlk bakışta bu karşılık garip bir *caprice* tesiri yapar. Dünyanın en uzak yerlerindeki muhtelif dillerde bunların benzerleri müşahede edilince bunun bir tesadüf olmadığı anlaşılır. *Osetçede* (bazı Kafkas vadilerinde konuşulan bir İran lehçesi), ana İrancanın *psi*, kelime başında gayet iyi muhafaza edilen bir *f* ile temsil edilmiştir; bu vakıa, *Osetçenin* son bakiyesini teşkil ettiği İran lehçe grubunda çok eski gibi görünüyor. Karadeniz'in şimal sahillerindeki Yunanca kitabelerde muhafaza edilmiş İrancı isimler, sahiden, diğer İran lehçelerindeki *p* karşısında Yunanca bir ϕ (*f*) arz etmektedir; mesela, diğer İrancı lehçelerdeki *puθra*- "oğul" karşısında *furto*- (bakınız: *V. Miller*'in *Sprache der Osseten*, s. 6 ve 33) *Nikobarca Mon-Khmer* grubunun (ve daha umumi bir tarzda, aynı aileye ait Malayo-Polynésien grubunun) diğer lehçelerindeki *pye* file karşılık verir; mesela, *Nikobarca Monca pan*, *Khmerce puona* karşılık *fōan* "dört"e fakat tıpkı *Monca kon*, *Khmerce kün* gibi *kōan* "oğul"a maliktir (bakınız: *P. W. Schmidt*'in, *Die Mon-Khmer Völker*'i, s. 85 ve müteakip). *Carlos Everett Conant* bir notunda (*f and v in Philippine Languages*, s. 3 ve müteakip), *Malayacanın psine f* ile karşılık veren Filipin Adaları şivelerini kaydeder. *Fin-Ugorca p*, *Macarcada f* ile temsil edilmiştir; mesela, *Fince puu*, *Votyak* ve *Ziryan pu*, ilh. karşısında *Macarca fa* "ağaç" (bakınız, *Szinnyei*'nin *Finnisch-Ugrische Sprachwissenschaft*'ında, s. 47). Japoncanın kendi yerli kelimelerin-

de basit *pnin* bulunmaması, muhtelif müş'ir⁹lerden anlaşıldığı vecihle bu dilde *pnin f*, *fnin* de *h* olmasındandır: Böylece Japonca bazı şartlar dâhilinde gerek sesli *b* gerekse ikiz *pp* ile tebadül hâlinde bulunuyor ve *h* Japon alfabesinde *pnin* yerini tutuyor (Bakınız: *Kanazawa'nın Ueber den Einfluss des Sanskrits auf das japanische Schriftsystem*, Tokio 1907, s. 18.) Şarki Hindu-Avrupa *t*, *ksinin* muntazaman *th*, *tk* ile verildiği Ermenicede kelime başında ki *p*, yeğlendiği gibi *phyi* değil, *hyi* verir (bu ses aşikârdır ki çok eski bir *f*den gelmedir; kelime ortasında, vokaller arasında *p* konsonu *w*, *v* ile irae edilmiştir); böylelikle ki Latincenin *pateri* karşısında *hayr* “baba” elde ediliyor. Bu vakıalar, tekâmülün pek ileri bulunduğu Keltçeyi izaha imkân verirler: Hindu-Avrupa'nın *psine* Keltçe her türlü konsonun yokluğuyla karşılık verir; mesela, Latincenin *paterine* karşılık İrlandacada *athir* “baba”ya maliktir; hiç zahmetsiz görüyor ki *p* konsonu *f*, *f* konsonu da *h* olmuş, sonunda da *h* telaffuzdan düşmüştür; ıslıklı *f* konsonu *t* önünde bir iz bırakmıştır zira o zaman ıslıklı boğaz sesi *chye* geçebilmiştir: İrlandacada “yedi”ye *secht* denir; bu, Latincenin *septem*¹⁰ine karşılıktır. Şimdi biliyoruz ki *k*, *tnin* kendilerini muhafaza ettiklerine benzer, şartlar içinde *pnin fye* geçtiği vaki oluyor. *pnin* böyle bir değişmeye maruz kaldığı birçok dillerde değişme muntazam bir şekilde vuku bulmuştur; binaenaleyh, bu değişmenin vukuu daima beklenebilir. Fakat bu ancak bir imkândan başka bir şey değildir ve vakıa olarak da *t* ve *knin* yaşadıkları dillerin büyük bir kısmı *pyi* bozulmaya uğramamış olarak muhafaza etmektedirler. *pyi t* ve *kden* fazla bir ıslıklı olmağa maruz bırakan sebebi bilmeden de elimizde kıymetli bir mu'tâ¹¹ya malik bulunuyoruz. Bu sebep zaten kendini belli ediyor: Kapalı *p* tahakkuk için haneke dilin adali kütesinin dayanması nev'inden sağlam bir istinat noktasına malik değildir; alt dudak üst dudağın adali kütesine dayanıyor. Müşkület, *pnin b* ve *mnin* tagayyüre uğramadan tagayyüre uğramasıdır: Tahakkuku güç olan kapanış sessiz *pnin* nispeten kuvvetli kapanışıdır; *b* ve *mnin* daha az sıkı olan kapanışları o derece güçlük çıkarmazlar.

Dudakların birbirlerine yaklaşmasıyla husul bulan çift dudak ıslıklısı *fnin* sabit olmaması da aynı sebeptendir. Ya Japoncadan, Ermeniceden, Keltçeden zikredilen misallerde görüldüğü vecihle *hye* geçer (Zira ıslıklı olan *p*, çift dudaklı olan *fye* geçiyor) yahut da dış-dudak sesi oluyor ki bu takdirde artık sabittir. Çift dudaklı *f*den dış dudaklı *fye* ve çift dudaklı *w*den

9 gösterge

10 Amerikan dilinde buna benzer bir vakıa için bk. *Sapir, Journal de la société des Américanistes*, XI, 1919, s. 453.

11 veri

diş-dudaklı vye geçiş sık sık müşahede edilen bir vakıadır, bunun pek çok misalleri zikredilebilir (Latince, Almancada, ilh.). Üst dudağın yukarıda dişlere dayanmasıyla husul bulan diş dudaklıının normal tip olduğu gün, artık intizar edilecek değişme yoktur zira bu tip fonemlerin telaffuzu kolaydır ve diğerlerinden birçok değişmelere maruz kalamayacak kadar farklıdır.

Zikri geçen vakıalar, fonemler arasında ne türlü sabitlik farkları müşahede edilebildiğini göstermiştir. Araştırılması daha mühim bir nokta da aynı bir oynaklanma hareketinin, icra edildiği şartlara göre nasıl tetkik edildiğidir. Yazı, müşterek hâkim bir hususiyeti olan fakat birçok noktalardan farklı oynaklanmaları birbirinin tamamen benzeri gibi nazariitibara almağa hakikaten alıştırmıştır. Böylelikle, *père* “baba”nın *psi* ile, *repère* “alamet, nişan”ın *psi* aynı *p* harfiyle yazılır ve sahiden de her iki kelimedeki *akustik* tesir aşağı yukarı birbirinin aynıdır. Bununla beraber, her ikisi arasında pek bariz şart farkları vardır. Bir cümle başındaki *pèrede* (mesela, bir sualde) dudakların kapanması hareketi hiçbir şeyin takaddümü olmadan diğer bir ses tarafından inkıtaa uğramadan icra edilmiştir. Buna karşılık, *reperede* dudakların birbirine yaklaşması hareketini, *eyi* doğuran oynaklanma hareketleri takip eder ve bu yaklaşma hareketi bu hareketleri inkıtaa uğratar. Her iki hâlde de hareketler birbirlerinden hissedilecek kadar farklıdır. Vokal arasında *p*, kelime başında vokalden evvel bulunan *pden* başka bir şeydir. Görülüyor ki iki vokal arasındaki konsonların telakki tarzı, kelime başında vokalden evvel olan konsonların telakki tarzından farklı olabiliyor. Sahiden, buna, dillerin birçoğunda, hatta hepsinde az veya çok yayılmış olarak rastlanır.

Kelt dilleri bu hususta açık ve ibret verici misaller arz eder; *Pedersen* İrlandacada *aspiration* hakkında yaptığı araştırmalarında bunları açıkça meydana koymuştur. Burada çok erkenden konuşma dili olmaktan çıkan Goloayı bir tarafa ayırmak lazımdır: Bu dil [için] ancak pek mahdut ve kifayetsiz mu’tâlara malikiz ve bununla beraber bu dilde de vokal arası vokallerinin tagayyürü temayülünü ortaya koymak imkânsız değildir. Geriye iki grup kalıyor: Biri *Gaelik* grubu (İrlanda’da, İskoçya’da ve birkaç adada) diğerleri de *Britonik* grubu (Galler memleketinde, İngiliz Kornoayı’nda ve Fransız *Armorik*’inde). Her ikisinde de ana Keltçenin vokal arası patlayıcı konsonları, aynı konsonların bir cümle başında veya muhtar kelimeler grubunda tanımadıkları bir tagayyüre maruz kalırlar. Fakat tagayyürü neticesi her iki grup da birbirinin aynı değildir. *Gaelik*’te vokal arası patlayıcı konsonlar ıslıklı konson olmuşlardır: Mesela, *t*, *th* (İngilizcenin sert *thsi*), *d*, *dh* (İngilizcenin yumuşak *thsi*), ilh. olmuştur; böylelikle, eski İrlandacada

athir “baba” Latincenin *paterine*, *brāthir* Latincenin *frāterine*, ilh. karşılıktır. Aksine, *Britonik*’de sessiz patlayıcı konsonlar yerine bunların sistemdeki karşılıkları sesli patlayıcı konsonlar kaim olmuştur: Mesela, *t* yerine *d*; bu sebeple *dnin* İrlandacada karşılığı *thdir*, “birader”e Goloa dilinde *brawd* (cemi *brodyr*), Kornoay dilinde *broder*, orta *Bretonda breuzr* (cemi *breudeur*) denir; sesli patlayıcı konsonlar, *Gaelik*’te olduğu gibi, ıslıklı olurlar; mesela, İrlandaca *bodar* “sağır” (burada *d* sesli bir ıslıklıya delalet eder) ve Goloa dilinde karşılığı *byddar*, Kornoay dilinde *bodhar*, Armoriken *Breton*’unda *bouzardır*. *Britonik*’le *Gaelik* arasındaki bu tezat tesadüfi değildir; sahiden de *Britonik*’in *Gaelik*’le sessizleştirdiği (yani bunları mizmari ihtizazlarından mahrum ettiği) eski seslileri sadakatle muhafaza ettiği müşahede ediliyor: Ana Keltçenin *y* ve *wsi* *Britonik*’te biri *y* eski şekli altında, diğeri de *gw* şeklinde muhafaza edilmiştir; Buna mukabil, İrlandacada *y* ve *wyi* sessizleştirdiğinden, birincisi tamamen kaybolmuş, öteki de dış-dudak ıslıklısı *f* şeklinde kendini muhafaza etmiştir; böylelikle, Latincenin *uērusuna* Goloa dilinde *gwir* Armoriken Bretonu’nda *guir* karşılık düştüğü hâlde, İrlandacadaki karşılığı *firdir*. Latince *iuuenisin*, Almanca *jungun*, ilh. kelime başındaki *ysi* İrlandaca *ōac* “genç”te hiçbir sesle temsil edilmediği hâlde, Goloa *ieuanc*, Bretonca *iaouancde* muhafaza edilmiştir.

Patlayıcı konsonlar, iki vokal arası vaziyette hususi bir muameleye tabi yegâne oynaklanmalar değildirler. Bütün konsonlar bu vaziyette birbirine benzer tagayyürlere maruzdurlar. Mesela, şöyle bir dilde kelime başındaki *djnin* (buradaki ve bütün makalelerde *j* Fransızcanın *jsidir*) kendini muhafaza ettiği fakat vokal arası *djnin* *j* olduğu kaydedilebilir; mesela: Eski *Avesta* dilinde (eski İranca) bir *djainti* “vuruyor, dövüyor” vardır fakat çok eski bir *adjayöyu* temsil eden *ajāyo* “yılanlar” da vardır. Keza, şöyle bir dilde kelime başındaki *s* prensip olarak yaşamaktadır fakat bu dilde vokal arası *s*, *hye* değişmiştir; mesela, İrlandacada Latincenin *senexi* gibi *sen* “eski, ihtiyar” vardır fakat bu dilde *aue* “kulak” *ausesosu* temsil eder; burada mütevassıt *auhehosdu*, bundan *aweos*, *auios*, *aue* gelmiştir.

Vokal arası seslerin tagayyürüne ait umumi formülü vermek güçtür. Vokallerin büyük bir kısmı bunu konsonun kapanış derecesinin az oluşuna irca etmeğe imkân verirler; mesela, *tnin* ıslıklı olup patlayışı kaybetmesi *djnin* *j* olup çok kısa olan patlayıcı unsuru kaybetmesi, *snin* *h* olup sadece nefesten ibaret hâlde gelmesi keyfiyetinde bu hâl vuku bulur. Vokal arası konsonların açıklığa doğru olan bu temayülü kolayca anlaşılır; vokal, tarif mucebince, açık ses unsurlarıdır; tabii olarak açık iki fonem arasında kapanma hareketi

mümkün olduğu kadar az olmağa doğru gider; bu bir atalet hadisesidir. Sesleşmeğe gelince (*t*den *dye*, ilh. geçiş) o da iyice anlaşılabilir: Sesleşme bir taraftan, *d* gibi seslilerin *t* gibi sessizlerde görülen az kapalılıkla telaffuz edilmeleri¹² bakımından yukarıki hadiseye yaklaşır; *t*den *dye* geçiş bir dereceye kadar kapalılığın azalmasına muadildir; diğer taraftan vokaller aslında sesli, yani mizmar ihtizazlarından mahrum oldukları için, hatta iki vokali birbirinden ayıran konsonun telaffuzu devamınca ihtizazların doğduğu mizmar kapalılığını aynı hâlde tutmağa sa'y edilir; burada bir atalet hadisesi bahis mevzuudur.

Bu prensip dillerin vokal arası konsonların tabi oldukları muamele bakımından birbirlerinden ne kadar farklılaşabildiklerini anlatır. Vokalleri birbirinden ayıran konsonların kapanış hareketlerinin gayet bariz olduğu hissedilir bir sükût tarafından takip edildiği -mesela, İtalyanca- bir dilde vokal arası konsonların tabi olduğu muamele, kelime başındaki konsonlarınkinden az farklıdır ve sahiden de hiç olmazsa Latincenin *aksantüe* vokalden sonraki kapalı konsonları İtalyancada değişmez hâlde kalmıştır. Aksine, kapanış hareketinin az hissedildiği bir dilde de vokal arası konsonlar azami bir değişmeye maruzdurlar. Roman dilleri arasında Fransızca, bu hususta İtalyancanın tersi bir hâl arz eder. Latince *sapone(m)* kelimesini misal alalım: Bu İtalyanca, muhafaza edilen *p* ile aynı *sapone*dir, aynı *p* Rumence *sapun* kelimesinde de bulunur; Provensça şekil *sabo*, Portekizcede *sabãodur*; Fransızca *savon*, Engadince *savun* kelimeleri ıslıklı *v* ile fazla bir tagayyür derecesine varmışlardır.

Bununla beraber, vokal arası konsonların tagayyürü temayülü çok umumdur. Böylece, İtalyanca aksandan sonra sessiz kapalı konsonu muhafaza etmekle beraber, *aksantüe* olmayan bir vokalden sonra onu sesli kapalı konsonu tahvil eder; bu dilde *focum* şekli *fuocoyu* verdiği hâlde, *pacäre* şekli *pagarı* verir. Eski Hindu-Avrupa dilleri arasında Yunanca, İslavca ve Lituanca vokal arası konsonları oldukları hâlde sadıkane muhafaza etmekle temayüz ederler. Bununla beraber, müsait şartların müdahalede bulunduğu bu dillerde, vokal arası konsonların zayıflığı kendini gösterir. Yunancada, *digamma* denilen ve tarihten evvelki bir devirden itibaren şivelerin çoğunda hazfedilmeğe doğru giden bir nev *w* vardır; vakıaların inkişafının işe karıştığı her yerde vokal arası *digamma*nın kayboluşuna mesela, *Delphes*'te, *Girit*'te, ilh.de olduğu gibi, kelime başındaki *digamma*nın kayboluşunun takaddüm ettiği görülüyor. İslavca vokal arası konsonların şayan-ı dikkat muhafazasını garip

12 Metinde "edilmeleriyle" şeklindedir.

denecek arkaik manzarasına medyundur: Rusça *nebesa* “kökler” kelimesinin arkaizmde Veda Sanskritçesi *nabhasādan* aşağı kalmaması vokal arası *b* ve *snin* bu dilde dokunulmamış hâlde olmasındandır. Bununla beraber vokal arası *yod* İslavcada en eski metinlerinden beri tagayyüre maruz kalmıştır: Mesela *-ajego* şekli *-aago*, *-ago* hâline gelmiştir. Vokal arası konsonların tagayyürü temayülü bütün fonetiğin en umumi temayüllerinden birisidir. Bu vakıanın fiz(i)yolojik veya ruhi şartlarını araştırmak bu makalenin planına girmez. Zaten, *Jac. van Ginneken, Principes de linguistique psychologique* adlı kitabında (s. 448 ve müteakip) bu hususta en esaslı şeyleri söylemiştir. Fakat bu temayülün tesirleri her dilde başka başkadır.

En vazih olanları arasından seçilen yukarıki misaller bir umumi fonetiğin var olduğunu gösterirler. Umumi fonetiğin kanunları her dildeki hususi vakıaları da izah etmeğe imkân verirler ve ciddi bir tetkikle kıymeti ispat edilemeyecek bu türlü prensiplere gayriihtiyari başvurmaktan sakınmak için ancak bunları açıkça bir formüle sokmanın lüzumu vardır. Filolog terbiyeleri icabı kılı kırk yarmağa ve tasvirî ve tarihî gramerin hemen daimî zaruri kaidelerine alışmış olan birçok dil âlimleri ancak imkânları tayin eden ve bütün dillerin bütün devirlerine ait vakıaları hiçbir zaman tüketemedikleri için bir taraftan bilhassa vazih ve karakteristik vakıalara, diğer taraftan bu vakıaların içinde husul buldukları umumi şartlara dayanıp istidlalle işe başlayacak olan bir disipline kuruntusuz başlayamazlar. Umumi dil ilmi, *Séchehaye*'nin gayet iyi gördüğü gibi, geniş bir ölçü dâhilinde, kabli bir ilimdir. Böyle anlaşılan bir umumi dil ilminin güçlükleri ve tehlikeleri ne olursa olsun, bu ilmi yapmaktan kendimizi men etmeğe hakkımız yoktur. Zira bunu açık bir surette yapmamak, onu zımnen, garantisiz ve kontrolsüz yapmağa rıza göstermek olur.

Böyle anlaşılan umumi dil ilmi kendi kendine yetmez, tasvirî ve tarihî gramere istinat eder zira bunlara ait vakılardan faydalanır. Teşrih, fiz(i)yoloji ve psikoloji sadece onun kanunlarını izah edebilirler -zikredilen misallerle bunu gördük-. Bu ilimlerden elde edilen mülâhazalar, bu kanunların mühim bir kısmına ispat edici bir kıymet vermek için çoğu zaman faydalı ve zaruridirler. Nihayet, umumi dil ilmi tarafından tayin edilen şu veya bu imkânlar ancak muayyen bir içtimai hâlin hususi şartları içinde ve ancak bu şartlar sayesinde tahakkuk eder. Böylece, bir taraftan hususi vakıaların ilimleri olan tasvirî ve tarihî gramerler, diğer taraftan daha geniş olup birçokları arasında konuşma dili hadiselerine hâkim olan ve bunları izah eden teşrih, fiz(i)yoloji, psikoloji ve sosyoloji arasındaki mevkiinin ne olduğu görülüyor.